

SİYASAL-SOSYAL GÖRÜŞLERİ VE DİNİ YÖNÜYLE AFGANİ¹

(Son Bir Umud: İslam Birliği)

Muammer ESEN*

abstract

AL-AFGHANI AND HIS SOCIO-POLITICAL AND RELIGIOUS VIEWS

As a religious scholar, al-Afghani, who is the most prominent Pan-Islamist figure of the modern history of Islam with a robust anti-imperialistic stance, has been a subject of controversy in terms of his life, personality, nationality and school of thought to which he belonged. He traveled to many countries, especially the significant political and cultural centers of the Muslim world, in order to warn Muslims of his time against the imperialist powers. Emphasizing the importance of a sound understanding of religion cleansed from superstitions, al-Afghani thought that a religion founded upon a sound basis of wisdom is centered around human happiness. And in his view, good deeds result from a genuine faith. Although he thinks that the creedal sects (schools of thought) are needed for human beings, he disapproves of their being a cause of disintegration by being transformed into a religion. *Ijtihad*, independent religious judgment, has a crucial role in his thought.

key words

Afganî, Pan- İslamist, anti- emperyalist, modernist, din, mezhep, icthad

Afganî, hakkında en çok biyografi eseri yazılan önemli kişiliklerden biridir. Onun hakkında yazılan biyografi eserlerinin en önemlileri, başta bizzat kendisinin yazdığı/yazdırdığı 'Hâtrât'ıdır.² Söz konusu bu "Hâtrât"ı hazırlayan, onun en yakın öğrencilerinden biri olan Muhammed Mahzumî Bâşâ'dır. Yine bizzat Afganî'nin, Hindistan'da iken, maddecilere bir reddiye olmak üzere yazdığı eserini, onun bir hizmetçisi olan Ebû Turâb'ın yardımıyla Farsça aslından Arapça'ya, "er-Reddu 'ale'd-Dehriyyîn"³ adıyla tercüme eden öğrencisi Muhammed Abduh da, söz konusu bu Arapça tercümesinin girişinde, Afganî'nin hayat hikâyesini kısaca vermektedir. Afganî ile ilgili anılar ve olayları kaleme alan

- 1 24 Mart 2007 Cumartesi – 25 Mart 2007 Pazar günleri arasında İstanbul Bayrampaşa'da gerçekleştirilen "Ahmet Sarioğlu Hocayı Asrın İdraki ve İslam Sempozyumu"nda, "Son Bir Umud: İslâm Birliği" başlığı altında sunulan tebliğ metnidir.
Doç. Dr., Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi
- 2 Afganî, Cemaleddin, *Hâtrâtu Cemâleddin el-Efgânî el-Huseynî*, (haz. Muhammed Bâşâ el-Mahzumî), Beyrut 1931.
- 3 Afganî, Cemaleddin, *er-Reddu 'ale'd-Dehriyyîn* (çev. Muhammed Abduh), el-Mektebetu'l Mahmûdiyye Kahire 1935.

diğer önemli kişi ise, yine onun bir öğrencisi olan Abdülkadir el-Mağribî'dir.⁴ Dikkate alınması gereken eserlerden biri de Abduh'un öğrencisi olan Reşid Rıza'nın, üstadı Muhammed Abduh'un hayat hikâyesini yazdığı "Tarih"⁵idir. Söz konusu bu eserde, Afganî'nin yine iki öğrencisi olan Edip İshak ile Selim Anhürî'nin onunla ilgili biyografileri yer almaktadır. Bunlardan başka Corci Zeydan⁶, Muhammed Selam Medkür⁷, Mirza Lütfullah Han⁸ Abdurrahman er-Râfî⁹ gibi şahsiyetlerin yanında Elie Kedourie¹⁰, Nikki Keddie¹¹, Pakdaman¹² gibi bir takım gayr-i Müslim yabancı yazarlar da Afganî ile ilgili biyografik eserler yazmışlardır.¹³

Afganî'nin hayat hikâyesini vermek üzere yazılan söz konusu bu eserlerde onunla ilgili verilen bilgiler, birbirine yakın olanlarının yanında, birbiriyle oldukça çelişen bilgileri de içermektedirler. Özellikle Afganî'nin ilk dönemlerine dair verilen bilgiler, çelişkili, müphem ve dolayısıyla oldukça tartışmalı olduğundan, onun nesebi, ülkesi ve özellikle de mezhebi ile ilgili tartışmalar günümüzde de aktüalitesini sürdürmekte bir bakıma, onunla ilgili cepheleşmeler bugün de hayatiyetini devam ettirmektedir.¹⁴

Afganî ile ilgili yazılanları ve o yazılanlar etrafında gelişen şiddetli tartışmaları, "Afganî, Kelamî ve felsefî Görüşler" adlı eserimizde uzun uzadıya işleyip yeri geldiğince gerekli eleştirilerimizi de yaptığımızdan¹⁵, burada onun hayatı üzerinde durmayacağız. Ancak burada kısaca şuna değinmek isterim ki, Afganî'nin soyu, mezhebi v.s. ile ilgili dile getirilen bir takım farklı iddialar, daha çok onun soy ve uyruğu bakımından İranlı; mezhep yönünden ise Şii olduğu şeklindedir. Nitekim Şeyh Ebu'l-Hüdâ ve Mirza Lütfullah Han ile

4 Abdülkadir el-Mağribî, *Cemâleddin el-Efgânî: Zikrayât ve Ehâdis*, Dâru'l-Maârif, Kahire 1945.

5 Reşid Rıza, *Târîhu'l-Üstâzi'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh*, Menâr, Kahire 1931.

6 Corci Zeydan, *Terâcîmu Meşâhiri's-Şark fi'l-Karni't-Tâsi' Aşare*, II. Cilt, (Biyografi, Corci Zeydan'a ait meşhur "Hilal" dergisi, sayı:1, Nisan 1897).

7 Medkür, Muhammed Selâm, *Cemâleddin el-Efgânî: Ba'su'n-Nahdati'l-Fikri fi's-Şark*, y.y. 1938.

8 Mirza Lütfullah Han, *Hakikatu Cemâleddin el-Efgânî*, (çeviri ve neşr. Dr. Abdunna'im Haseneyn), Dâru'l-Vefâ, Mansûre,1986.

9 Abdurrahman er-Râfî, *Cemâleddin el-Efgânî*, Kahire 1957.

10 Kedourie, Elic, *Afghani and Abduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*, London 1966.

11 Keddie, Nikki, *Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani", A Political Biography*, University of California Prcs, Los Angeles 1972.

12 Pakdaman, Homa, *Djamel-ed-Din Assad Abadi dit Afghani*, Paris 1969.

13 Bu sayıların dışında Afganî ile ilgili daha onlarca eser söz konusudur. Biz en önemli bir kaçının ismini vermekle yetindik.

14 Bkz. Esedabadi, Mirza Lütfullah Han, *Hakikatu Cemaleddin el-Esedabadi*, (neşr. Dr. Abdunna'im Haseneyn), Dâru'l-Vefâ, Mansure 1986, s.10-29, 35, 38-41, 66, 95; Keddie age. s. 30-36; Haneî, Hasan, *Cemâleddin el-Efgânî: el-Mievîyyetu'l-Ûlâ* (1897-1997), Dâru Gabbâ, Kahire 199, s.16-17. Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age* (1798-1939), Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 108; Muhsin Abdulhamid, *Cemâleddin Afghani; Hayatı ve Etrafındakt Şüpheler*, (çev. İ. Sarımsı), Fecir Yayınevi, Ankara 1991, s.71-94; Mar'aşlı, Hâni Abdulvehhâb, *Cemâleddin el-Efgânî*, Daru'l-Ma'rifet el Câmî'iyye, İskenderiyye 1983, s. 29-39;

15 Geniş bilgi için bkz. Esen, Muammer, *Afgânî; Kelâmî ve felsefî görüşleri*, Araştırma, 2006, s.21-102.

Afgani hakkında oldukça geniş bir biyografi çalışması bulunan ve Mirza Lütfullah Han'ın "*Hakikatu Cemaleddin el-Efgani*" adlı eserini kendi eserlerine temel dayanak yapan Nikki Keddie ve Elie Kedourie gibi yazarlara göre Afgani, İranlı bir Şiidir.¹⁶ Buna karşılık onun Afganlı bir Sünni olduğunu söyleyenler de oldukça fazladır. Bunların başında Afgani'nin hayatına yakından tanıklık etmiş güzide öğrencisi Muhammed Abduh gelmektedir.¹⁷ Diğer öğrencileri Şekip Arslan ve Abdulkadir el-Mağribi'nin söylediklerine göre de Afgani, İranlı değil, Afganistanlıdır.¹⁸ Goldziher, C.Adams, A.Blunt Brown ve Lothrop gibi batılı yazarlara göre de Afgani, adından da anlaşılacağı üzere Afganistanlıdır.¹⁹ Ayrıca yine Afgani'nin en yakın arkadaşlarından biri olan Blunt'a göre de Afgani, Afganistan doğumlu Ortodoks bir Sünnidir.²⁰ Bunun gibi, Abdulkadir Mağribi,²¹ Wilfrid C.Smith²², E.Brown²³ gibi oryantalist yazarlar da Afgani'nin Sünniliğine vurgu yapmaktadırlar.

Aslında kişinin kendi beyanı esas olduğuna ve bizzat Afgani kendi "*Hâtrât*"ında kendisinin Afganistan'ı terk etmek zorunda kalan bir Afganistanlı olduğunu açıkça belirttiğine göre²⁴, onun soyu ve mezhebi ile ilgili farklı bir takım iddiaların pek de önemli olmadığı kanısındayım. Bu yüzden bu konu üzerinde daha fazla durmadan onun sosyo-politik yaklaşımları ve ıslahatçılığına kısaca değinmek istiyorum. Bilahare Afgani'nin çeşitli dini konulardaki bakış açılarını da ayrıca özetle vermeye çalışacağım.

Siyasal Bir Kişilik Olarak Afgani

Afgani, Batılı emperyalist, işgalci ülkelerin neredeyse tüm İslâm ülkelerine saldırıp onlardan bir kısmını işgal ettiği bir dönemde, XIX. yüzyılın son yarısında (1839-1897) yaşamış, yaşadığı dönemin hemen tüm olaylarına tanıklık etmiş birisidir. Afgani, yaşadığı çağa tanıklık etmiş âlim bir Müslüman entelektüel olarak, döneminin sorunlarını, yaşanan emperyalist oyunları en derin

16 Bkz. Mirza Lutfullah Han, *Hakikatu Cemaleddin Afgani*, s. 10-29; Kedourie, *Afghani and Abduh*, s.18; Keddie, *Sayyid Jamal ad-Din 'el-Afghani*, s. VII, 8,18; Keddie, Nikki R. *Religion and Rebellion in Irani; The Iranian Tobacco Protest of 1891-1892*, London, 1966, s.16; Keddie, Nikki R. *Roots of Revolution*, Yale University Pres. N. Y. 1981, s.65; Hourani, *Arabic Thought in The Literal Age*, s.108.

17 Afgani, Cemaleddin, *er-Reddu 'ale'd-Dehriyyin* (neşr. Muhammed Abduh), el-Mektebetu'l Mahmüdiyye Kahire 1935.s.8-9. Ammâra, Muhammed, *el-'Amâlu'l-Kâmile li'l-İmâm Muhammed Abduh*, Beyrut 1972, II/344-345; Stoddard, Lothrop, *Hâzuru'l-Âlemi'Üslâni*, (neşr. Emir Şekip Arslan), Dârül-fıkır; Beyrut, 1973, II/289.

18 Abdurrahman er-Rafî, *Cemâluddin el-Efgani* (A'lâmü'l-Arap içinde), Dârü'l-Kitâbi'l Arabî, t.y. s.5-6.

19 Gulam Hüseyin el-Efgani, *er-Red 'ale'd-Daktor Ali el-Verdi*, Bağdat t.y. s.22.

20 Blunt, W. S. *Secret History of the English Occupation of Egypt*, London,1907,s.100.

21 Abdulkadir el-Mağribî, *Cemaluddin el-Efgani*, Mısır, 1947, s.80.

22 Smith, Wilfrid C. *Islam in Modern History*, New Jersey, 1957, s.48.

23 Brown, E. G. *The Persian Revolution*, Cambridge, 1910, s.10.

24 Mahzûmî, Muhammed Bâşâ (haz.), *Hâtrâtu Cemâleddin el-Efgani el-Hüseynî*, el-Matbaatu'l-İlmiyye, Beyrut 1931, s. 23.

bir şekilde idrak etmiş bir kişidir. Nitekim o, kendi kişisel sorumluluğunun bilincinde aydın bir Müslüman olarak, kendine düşen sorumlulukların gereğini yerine getirmek üzere, Afganistan, Hindistan, Kahire (Mısır), İstanbul, Londra, Paris, Münih, İran, Moskova, Bağdat ve Basra gibi pek çok önemli şehir ve ülkeyi dolaşmıştır²⁵. Hatta adı geçen ülke ve şehirlerden bazılarını birkaç kez ziyaret etmiş, Hindistan, Afganistan, İstanbul, Paris ve özellikle de Kahire (Mısır)'de uzun süreler kalmıştır. Dolayısıyla Afganî, siyasal bilinç sahibi Müslüman bir aydın olarak neredeyse tüm İslâm dünyasını dolaştığı gibi; Londra, Paris ve Moskova gibi Avrupa'nın önemli başkentlerinde de bulunmuştur.

Bütün bu ülke ve şehirleri dolaşmak ve pek çoğunda da kısa ve uzun süreli ikamet etmekteki amacı, Müslümanları ve Doğuluları emperyalist sömürücü, işgalci Batılı güçlere karşı bilinçlendirmek olan Afganî, bu amaçla gittiği ülkelerde de boş durmamıştır. Nitekim o, gittiği ülke yöneticilerini ve halklarını aydınlatma ve uyarma görevini kendince yerine getirmeye gayret etmiştir. Örneğin, bu yöndeki amacını gerçekleştirmek için, bir süre Afganistan'da Başbakanlık yapmış²⁶; Mısır'da, özellikle genç ve yetenekli beyinleri aydınlatmak üzere konferanslar vermiş, eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Burada, yani Mısır'da, en güzide talebesi Muhammed Abduh başta olmak üzere, ünlü milliyetçi devlet adamı Sa'd Zağlul Paşa, gazeteci Nedim, Suriyeli ünlü milliyetçi yazar ve şair Edip İshak gibi pek çok ünlü kişi ona öğrencilik yapmıştır.²⁷

Afganî, burada, eğitim faaliyetlerinin yanında siyasal faaliyetlerde de bulunmuş, İslâm ülkelerindeki mutlakiyetçi yönetimlere karşı çıkarak, bu tür idare biçiminin İslâm'a ters düştüğü fikrini özellikle vurgulamaya çalışmıştır²⁸. Mısır'daki siyasal etkinlikleri nedeniyle oradan Hindistan'a gitmek zorunda kalan Afganî, burada da boş durmamıştır. Nitekim burada o, özellikle İngilizlerin güdümüne girdiğini düşündüğü Sir Seyyid Ahmed Han gibi Müslümanları, dolayısıyla kendi değerlendirmesi ile "materyalistleri" şiddetle eleştirmek üzere, ünlü eseri "*Maddecilere Reddiye*" (*er-Reddu 'ale'd-Dehriyyin*)'yi telif etmiştir. Bu arada o, birkaç gazete ve dergide de makaleler yazmıştır.²⁹

En büyük ve en önemli faaliyetlerinden birini de Paris'te gerçekleştiren Afganî, burada, siyasî ve dinî düşüncelerini yayarak Müslümanları ve Doğuluları

25 Geniş bilgi için bkz. Esen, Muammer, *Afganî; Kelamî ve Felsefî Görüşleri*, s. 23-34.

26 Afganistan'daki faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Afganî, Cemaleddin, *el-Vahdetu'l-İslâmiyye*, Matbaatu'l-Envâr, y.y. 1938, s. 5 (Önsöz); Reşid Rıza, *Târîh*, I/29; Cotchy, Georges, *Le Cheik Djémalleddin-el-Afghanî*, Paris, t.y., s. 8; Keddie, Nikki, *Sayyid Jamâl ad-Dîn*, s. 38-58.

27 Afganî, *el-Vahdetu'l-İslâmiyye*, s. 8-9; Ziaullah Khan, *Seyyid Cemaleddin Afganî*, D.T.C.F. Doktora Tezi, Ankara 1966, s. 17. Afganistan'dan sonra ilk defa gittiği Mısır'daki faaliyetleri için bkz. Reşid Rıza, *Târîh*, I/30-33; Mirza Lütfullah Han, *Hakikatü Cemâleddin el-Efgânî*, s. 51-61; Keddie, *age.*, s. 82 vd.

28 Afganî, *el-Vahdetu'l-İslâmiyye*, s. 8.

29 Ziaullah Khan, *Seyyid Cemaleddin Afganî*, s. 20. Bu dönem Hindistan faaliyetleri ile ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Keddie, *age.*, s. 157-181; Reşid Rıza, *Târîh*, I/33; Mirza Lütfullah Han, *age.*, s. 62 vd.

luları Batılılara, özellikle de İngiliz emperyalizmine karşı aydınlatmak üzere "Urvetu'l-Vüskâ" adlı dergiyi, öğrencisi olan Muhammed Abduh ile beraber çıkarmıştır³⁰. Söz konusu dergi, siyasal baskılar sonucu kapandıktan sonra ise Afgani, öğrencisi Muhammed Abduh'un oradan ayrılmasına rağmen bir süre daha Avrupa'da kalır. Paris-Londra arasında seyahatler yaparak, ünlü bilgin ve siyaset adamlarıyla görüşmelerde bulunur ve bu arada gazetelerde görüşlerini ifade etmek üzere birtakım makaleler yazar³¹. O, burada, Sudan'daki Mehdi hareketi ile ilgili olarak İngiliz hükümet adamlarıyla görüşmeler yapar, ancak bir netice alamaz³². Daha sonra siyasal bir amaçla Moskova'ya giden Afgani, burada da önde gelen entelektüellerle temaslarda bulunur ve birtakım Rus gazetelerinde makaleleri yayınlanır.³³

Daha önce birkaç kez gittiği İran'a, İran şahı Nasıruddin'in ısrarı üzerine yeniden giden Afgani, oradaki reform çabalarına girişmesi nedeniyle yönetici kadro ile uzlaşamaz ve feci bir şekilde İran'dan kovulur³⁴. Bunun üzerine daha sonra tekrar gittiği Londra'da, çeşitli gazetelerde makaleler yayınlayıp konferanslar vererek, İran şahı ve yönetimi aleyhine mücadele içine girer. İran tütün işletmesini tekeline alan İngiliz Tönbek şirketine karşı İran ulemasını harekete geçirir. İngilizlere verilen imtiyaz sözleşmesi feshedilinceye kadar İranlıların tütün kullanmamaları gerektiği yönünde bir fetva yayınlanmasına önyak olur. Öyle ki bu hareket, İran şahının sonunu getiren bir devrime dönüşür.³⁵

Esasen Afgani, yöneticilerden ziyade ümidini Müslüman halk kitlelerine bağlamış birisidir. Bu yüzden o, ilgisini daha çok onlara yöneltmiş, halk yığınlarını aydınlatmayı kendine görev edinmiştir. Afgani'nin bu yöndeki aydınlatma faaliyetleri zamanla meyvesini de vermiştir. Nitekim onun bu faaliyetleri kitlelerin istibdat yönetimlerine karşı meşruti ve demokratik talep ve beklentilerine zamanla zemin hazırladığı gibi, onların bu yöndeki taleplerini de gittikçe artırmıştır. Afgani, müstebit yöneticilerin keyfi yönetimlerini de şiddetle eleştirdiği gibi, ayrıca onları, İslâm'ın aradığı kişilik ve yöneticilik vasıflarından uzak olmakla, Allah'ın Kitabı ve Sünnet'e sarılmamakla da itham etmiştir.³⁶

Hindistan ve Mısır gibi ülkeleri işgale yönelen Batılı emperyalist devletlere karşı en şiddetli tepkiyi veren kişilerden biri muhakkak ki Cemaleddin

30 Bkz. Reşid Rıza, *Tarih*, I/33; Goldziher, İgnaz, "Cemaleddin Afgani", *İslâm Ansiklopedisi*, III/83.

31 Afgani, *el-Vahdetu'l-İslâmiyye*, s. 11.

32 Ziaullah Khan, *age.*, s. 23.

33 Goldziher, İgnaz, "Cemaleddin Afgani", *İslâm Ansiklopedisi*, III/83; Keskiöglü, Osman, "Cemaleddin Afgani", *A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. X, 1962, Ankara 1963, s. 98.

34 Mirza Lütfullah, *Hakikatı Cemâleddin el-Efgâni*, s. 70-75; Afgani, *el-Vahdetu'l-İslâmiyye*, s. 12; Ziaullah Khan, *Cemâleddin Afgâni*, s. 28-29; Alaeddin İbrahim, "Cemaleddin Afgani", *Büyük Adamlar Serisi*, İstanbul 1927, s. 12-13.

35 Goldziher, İgnaz, "Cemaleddin Afgâni", *İ.A.*, III/84; Afgâni, *el-Vahdetu'l-İslâmiyye*, s. 12-13.

36 Daha geniş bilgi için bkz. Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1962, VIII/542-543.

Afgani'dir. Hatta diyebiliriz ki bu yönüyle o, döneminin anti-emperyalist düşünür ve aktivistlerinin başında gelir. Nitekim John Espesito'nun da belirttiği gibi Afgani, "sömürgecilik karşısında Müslümanların potansiyel güç ve bilinçlerini harekete geçirme uğruna" pek çok ülkeyi dolaşmıştır³⁷. Batılı emperyalist devletlerin tehdidine karşı Müslümanları uyarmaya çalışmış; sömürgeci işgalcilere çanak tutan yöneticilere şiddetle karşı çıkmıştır.³⁸

Afgani'nin diğer bir düşüncesi de dinî yönden entelektüel standartları yükseltmekti. Bundaki amacı, eğitimi halk kitlelerine yayıp onu modernize ederek dinsel inanç ve pratiği, yani iman ve ahlâkı temiz özüne döndürmek; siyasal açıdan da Müslümanlar arasındaki bölünmenin sebeplerini ortadan kaldırmak suretiyle³⁹ zayıf düşen İslâm devletine gücünü yeniden kazandırmak ve böylece ümmetin, güçlü milletler, devletin ise kuvvetli devletler içinde yeniden yerini almasını sağlamaktı. Böylece İslâm, yeniden şan ve şerefine kavuşacak, batılı emperyalist güçlerin sömürü ve saldırılarının önünü kesebilecekti.⁴⁰ Bu yüzden Afgani, kendi döneminde gittikçe artan emperyalist müdahaleler sonucu ortaya çıkan sorunlara çözüm bulabilmek maksadıyla İslâm'ın temel inançlarını yeniden yoruma tâbi tutan ilk ve en önemli ıslahatçı önderlerden biri olarak, modern dünyada yaşayabilmek için pragmatist değerlere önem veren ıslahatçı bir hareketin başlatıcısı olmuştur⁴¹. Nitekim Nikki Keddie'nin de belirttiği gibi Afgani'nin ideolojisi olan Pan-İslâmizm, emperyalizme karşı geliştirilen bir ideolojidir.⁴²

Afgani, emperyalist güçlerin saldırıları karşısında Müslümanların birlik ve beraberliğini savunurken de, söz konusu temel ilkelerin ve pragmatist değerlerin farkında bir entelektüel olarak, mezhep farklılığına bakmaksızın, bütün Müslümanlarla iyi ilişkiler kurulmasını salık vermiş, her kesimle uzlaşma içinde olunması gerektiğini özellikle vurgulamaya çalışmıştır⁴³. Çünkü Afgani, yaşadığı dönemin tanığı anti-emperyalist aydın bir kişi olarak, dünyada olup bitenlerin farkında olduğu gibi, İslâm dünyasının güçlü Batılı emperyalist devletlerin tehdidi altında bulunduğu da ayırında ve bilincindeydi. Aynı zamanda o, İslâm dünyasının batılı güçlü-kuvvetli devletler karşısındaki nis-

37 John Espesito-John Donohue, *Değişim Sürecinde İslâm*. (çev. A.Y. Aydoğan - A. Ünlü), İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 24; ayrıca bkz. Gibb, H.A.R., *Mohammedanism*, U.S.A., 1955, s. 134; Abdülbâsit Muhammed Hasan, *Cemaleddin el-Efgâni ve Âsaruhü'l-İstâmiyyü'l-Hadis*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1982, s. 10.

38 Lapidus, Ira M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, (çev. İ.S. Üstün), İstanbul 1996, s. 88.

39 Bkz. Gibb, *Mohammedanism*, s. 134.

40 Reşid Rıza, *Târîh*, I/34.

41 Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn*, s. 1.

42 Bkz. Keddie, Nikki, *Roots of Revolution*, Yale University Press, New York 1981, s. 188.

43 Bkz. Smith, Wilfred C., *Islam in Modern History*, New Jersey 1957, s. 48; Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, s. 115.

beten zayıf durumda olduğunun da farkındaydı⁴⁴ ve bu farkındalığın vermiş olduğu güçle, daha önce de bahsettiğimiz gibi, döneminin tehlike altındaki neredeyse tüm İslâm ülkelerini ve bu arada Londra, Paris, Münih ve Moskova gibi güçlü batılı ülkelerin merkezlerini, başkentlerini dolaşarak siyasal ajitasyonunu sürekli bir şekilde devam ettirmiştir.⁴⁵ Dolayısıyla yaşadığı dönemin modernist İslâm düşünür ve aktivistleri arasında, özellikle siyasal bakımdan en önde gelen şahsiyet, kuşkusuz Afgani'dir.⁴⁶ Öyle ki "İslâm" ve "Batı" kavramlarını ilk kullanan Müslüman yenilikçi⁴⁷ ve modern İslâm tarihinin en önemli Pan-İslâmist figürü⁴⁸ sayılan Afgani, Carl Brown tarafından Ernesto GUEVERA (CHE) ile mukayese edilmiştir⁴⁹ ki, kanaatimce bu benzetme, yerinde bir benzetme değildir. Çünkü Afgani'nin özellikleri, âlim ve ıslahatçı bir insan olarak, elbette ondan daha bir farklıdır.

Sonuç olarak Afgani, II. Abdülhamid gibi devlet adamlarına yaptığı danışmanlıkları, çeşitli gazete, dergi ve kitaplardaki siyasal yazıları, verdiği konferansları ve hatta Afganistan'da olduğu gibi, orada üstlendiği Başbakanlık görevi vs. çalışmalarıyla siyasal açıdan önemli önder bir kişiliktir. Bunun yadsınması kabil değildir.

Islahatçı Yönleriyle Modernist Afgani

İslâm dünyasında Cemaleddin Afgani'den önceki ıslahat hareketleri, ilerici ve aydınlanmacı olmaktan, *teccid*, yani yenileme, yenilenme karakterinden oldukça uzak hareketlerdir. Afgani'den önceki ıslahatçılar, Müslümanların yok oluşunu (izmihlâl), İslâm şeriatını uygulamadaki ihmallerine dayandırırken; buna karşılık Afgani, modern çağın icaplarına uygun yeni bir dinî atılımın gerçekleşebilmesi için, Müslüman aydınları, hâlihazır durumları üzerinde düşünce üretmeye davet etmiştir. Çünkü Afgani'ye göre İslâm, eğer sahih, yani doğru dürüst bir şekilde bilinip anlaşılırsa, bu durumdaki bir İslâm, tabii mecrası içinde gelişir ve böylelikle o, bilimsel yaşam için gerekli olan yeni bir takım maslahatlar ile insan için gerekli olan yüce talepleri bir araya toplayan bir ilerlemeyi gerçekleştirebilir.⁵⁰

Her ne kadar Afgani'den önce yaşamış olan Şah Veliyyullah Dehlevî (1695 -1755), Muhammed Senûsî (1791 -1859), Seyyid Ahmed Han (1817 - 1898) ve Tunuslu Hayrettin Paşa (1821 - 1889) gibi önde gelen Müslüman aydınlar da birer ıslahatçı önderler olarak kabul ediliyorsa da, yine de bunlar arasında Af-

44 Smith, *Islam in Modern History*, s. 49.

45 Smith, *age.*, s. 49.

46 Martimer, Edward, *Faith and Power: The Politics of Islam*, New York 1982, s. 109.

47 Smith, *age.*, s. 49.

48 Martimer, *age.*, s. 109.

49 Bkz. Brown, L. Carl, *Religion and State: The Muslim Approach to Politics*, Colombia University Press, New York 2000, s. 107.

50 Afgani, Cemaleddin, *er-Red 'ale'd-Dehriyyin*, (neşr. Muhammed Abduh), Kahire 1947, s. 10 (Osman Emin'in Önsözü).

ganî, siyasal, sosyal ve dinsel alandaki bitip tükenme bilmeyen kendine özgü enerjik düşünce yapısı ve aktivist kişiliği ile yukarıda adı geçen modernist İslâm düşünürlerin daha ötesinde şeyler yapabilmıştır. Bir kere Afganî, İslâm Şeriatı'nın uygulanmamasının ya da bu husustaki ihmallerin Müslümanların izmihlaline yol açtığını söyleyen önceki ıslahatçıların dile getirdiklerinden⁵¹ farklı olarak, dinî düşüncenin yapısına oldukça büyük önem atfetmiştir. Nitekim ona göre dinî düşünce, geçmişi körü körüne taklitten ve hurafelerden arındırılmalıdır. Bu nedenle İslâm kültürünün durumu yeniden gözden geçirilmeli ve ayrıca modern bilgiye dayalı zihinsel faaliyet ile de İslâm toplum hayatı, hızla değişen zamanın icaplarına göre yeniden düzenlenmelidir. Çünkü ona göre İslâm'ın bir güç olarak devam edebilmesinin yolu, *ilâhî-tabû* kanunlara, yani "sünnetullah"a, hakkıyla uymaktan geçer.⁵²

Afganî'ye göre, bir zamanlar Müslümanların ilerleme ve yükselişini sağlayan sahih din, doğru (*sahih*) temellerinden yoksun bırakılması ve akla uymayan birtakım hurafe ve bid'atlerin söz konusu dinin sahih esaslarının yerini almasıyla birlikte, o sahih dinin yerini almış böyle bir dinî anlayış, çöküşün ve yok oluşun sebebini oluşturmuştur. Dolayısıyla yapılması gereken, ilâhî maksadın ne olduğunu doğru bir şekilde anlamaya çalışmak olmalıdır. Eğer bunu hakkıyla yapmaya gayret eder de, dinin özünü oluşturan esaslardan akıl ve bilgiye dayalı hükümler çıkarmak esasına dayalı bir yöntem dâhilinde çalışır ve elde ettiğimiz bu sahih bilgileri insanlara dosdoğru bir şekilde anlatmayı başarabilirsek kalpler temizlenir, ahlâk düzelir; çalışma isteği ve gayret artmak suretiyle hürriyet duygusu yükselir, fikir birliği sağlanır ve nihayet daha önce kaybetmiş olduğumuz canlı, güzel meziyetleri yeniden kazanmış oluruz.⁵³

Açıkça anlaşılıyor ki Afganî, İslâm kültürünün sahih düşünsel bir faaliyetle yeniden gözden geçirilmesini önermekte; geçmişe körü körüne ve sıkıca sarılıp tutunmak yerine, modern bilimle uyum içerisinde, ileriye dönük entelektüel bir hareket oluşturmanın gerekliliğine inanmaktadır.⁵⁴

Netice itibarıyla Afganî, çağdaş İslâmî ıslahat hareketinin önde gelenlerinden birisidir⁵⁵. O, ıslahatçı, modernist bir Müslüman entelektüeldir⁵⁶. Hatta Afganî'nin çağdaşı ve yakın arkadaşı Blunt'a göre o, dinî ıslah hareketinin gerçek kurucusudur.⁵⁷

51 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Blunt, Wilfred S., *Secret History of the English Occupation of Egypt*, London 1907, s. 100-101.

52 Ziaullah Khan, *Cemaleddin Afgânî*, s. 52.

53 Afganî, Cemaleddin-Abduh, Muhammed, *'Urvetu'l-Vüskâ*, (çev. İ. Aydın), Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 98.

54 Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt*, s. 101.

55 Bkz. Afganî, *er-Red 'ale'd-Dehriyyin*, s. 6.

56 Moazzam, Anwar, *Jamal al-Din al-Afghani*, Yeni Delhi 1984, s. 124.

57 Blunt, *age.*, s. 100.

Anti-emperyalist, pan-İslâmîst⁵⁸, İslâm modernizminin en önde gelen sözcüsü⁵⁹, “modern İslâm'ın ruhanî babası”⁶⁰ sayılan Afgani'nin pek çok alandaki görüş ve düşünceleri, birçok Müslüman bilgin, düşünür ve aydın üzerinde etki yapmıştır. Hilmi Ziya Ülken'in de belirttiği üzere, onun, Muhammed Abdüh, Musa Carullah, Muhammed İkbâl ve Mehmet Akif üzerindeki etkisi oldukça fazladır. Nitekim adı geçen zevat vb. onun düşüncelerini geliştirip yaymak için gayret göstermişler; “*Sebilürreşâd*” ve özellikle Mısır'da aydın bir kesimin yayınladığı “*Menâr*” adlı dergi vasıtasıyla onun düşünce ve görüşlerini etkili bir şekilde sürdürmüşlerdir. Böylelikle Afgani, kendinden sonra, düşünce ideallerini savunup geliştiren zengin bir yayın hareketinin doğup gelişmesine zemin hazırlamıştır.⁶¹

Genel Olarak Dine Bakışı

Dini, insan mutluluğunun biricik temel kaynağı olarak gören Afgani'ye göre din, insan türü için gerçek bir hayat nizamıdır. Her türlü hurafe ve asılsız, batıl birtakım unsurların karışmadığı, safiyetini ve sıhhatini koruyan bir din, tam bir mutluluğun ve bütün nimetlerin karşılığıdır. Böyle bir din, bağılılarını madden ve manen yüceltir; inananlarını olgunlaştırır, onları, üstünlüklerin, yüceliklerin zirvesine taşır. Netice itibarıyla batıl inançların, asılsız hurafelerin bulandırmadığı saf, temiz ve sahih bir din, insanları dünya ve ahiret mutluluğuna taşıdığı gibi, aynı zamanda yine böyle bir din, milletleri yüceltir, onları ayakta tutar.⁶² Çünkü sahih, yani doğru bir din;

1) İnsanın yeryüzünün sahibi ve yaratılmışların en şerefli olduğu,

2) Dinin, her din sahibine kendi ümmetinin, milletinin, milletlerin en şerefli olduğu,

3) bağılılarına; daracık, hoş olmayan şeylerle dolu, hüznler evi ve elemeler mekânı denebilecek bir yurttan son derece geniş, elem verici her şeyden uzak, mutluluğu tükenmeyen ve sonlu olmayan bir dünyaya geçişe hazırlayacak mükemmeliyeti elde etmek için geldiği fikrini, çok kesin bir şekilde kabullenmeleri şeklinde üç temel ilkeyi insan aklına kazandırdığı gibi, benliklere de *hayâ*, *güvenirlilik* ve *doğruluk* gibi her biri oldukça önemli üç de insanî meziyet yerleştirmiştir. Ona göre bunların her biri, milletlerin varlığının temel esası, sosyal yapılarının aslı direği ve meziyetlerinin sağlam esasıdır.⁶³

58 Bkz. Brown, *Religion and State*, s. 107.

59 Lapidus, *Modernizm Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, s. 88.

60 Bassam Tibi, *The Crisis of Modern Islam*, University of Utah Press, Salt Lake City 1988, s. 98.

61 Bkz. Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1966, II/443 - 444.

62 Afgani, Cemaleddin, *Maddecilere Reddiye (er-Red 'ale'd-Dehriyyin)*, (çev. Halis Albayrak), Rehber Basın Yayın, Ankara t.y., s. 49-66.

63 Daha geniş bilgi için bkz. Afgani, *Maddecilere Reddiye*, s. 17 - 26.

Afganî'ye göre, hurafelerden, vehim ve kuruntulardan arındırılmış bir İslâm Dini, sağlam bir hikmet esası üzerine kurulmuş bir dindir. Bu dinin dayandığı ilk temel esas, akılların tevhid cilasıyla parlatılması, vehimlerin, kuruntuların ve boş düşüncelerin pisliğinden temizlenmesidir. İslâm Dini, insan mutluluğunu amaçlayan ilk ve muhkem temel esas üzerine inşa edilmiş ve bu temel esas üzerinde yükselmiştir.⁶⁴

İnsanın mutluluğunu ve şerefini esas alan İslâm, ırkların ayrıcalığını ve sınıfların birbirlerine üstünlüğünü kabul etmez. Tersine, ırkların ve sınıfların birbirlerine üstünlüğü fikrini ortadan kaldıran İslâm, bu hususta tek bir kıstas öngörmüş, insanî meziyetleri, ruhî olgunluk kuralına bağlamıştır. Böylece insanlar, akıl ve fazilette birbiriyle yarışacak ve bu bakımdan birbirine üstünlük elde edebileceklerdir. İslâm, bireylerin önüne şeref kapılarını açmış; herkese, her bireye fazilete ulaşma hakkı tanımıştır. İslâm, her bir bireyin, her türlü yüce makama ulaşabilme kabiliyetinde olduğunu da haber vermiştir.

İslâm dini, bağlılarından, dinlerinin temel esasları konusunda delile dayanmalarını ister. İslâm dini akla hitap eder. Herhangi bir konuyu tartışmaya açarken insanları akli muhakemeye çağırır. Nassları; mutluluğun, akıl ve basiretin; mutsuzluk ve sapıklığın ise gaffetin, akli ihmal etmenin ve basiret nurunun sönüşününün bir sonucu olduğunu dile getirir.

İslâm dininin inanç esasları ile ilgili temelleri çok sağlamdır. Bu din ne zaman dinî bir hüküm ortaya koysa, genellikle o dinî hükmün amacını açıklayan bir ifade onu takip eder. Özetle Brahmanizm ve Hıristiyanlık⁶⁵ gibi başka dinler arasında akla dayalı, hurafelerden uzak, insanlar ve onların oluşturduğu uluslar arasında herhangi bir ırksal üstünlüğe, ayırma yer vermemek, üstünlüğü akli ve ruhî olgunlukta görmek, akıl ve tevhidi temel esas almak bakımından İslâm Dini'nin özel bir yeri olduğu yadsınmaz.⁶⁶

Buradan anlaşıldığı kadarıyla dini ve hayatı doğru bir şekilde anlamak ve anlamlandırmak suretiyle her türlü vehim, kuruntu ve hurafelerin tuzağından kurtulmak bakımından Afganî akla oldukça önem vermektedir. Çünkü özetle Afganî'ye göre akıl, Allah'ın yarattığı en büyük nimettir. Allah, yaratılmışların en şerefli olan insanı, iyiyi-kötüyü birbirinden ayırabilmesi için, bir vasıta olarak, akılla şerefleştirmiştir. Aynı zamanda akıl, imanın doğuş yeri, insanın özgür ve aynı zamanda sorumluluğunun da bir kaynağıdır. Çünkü akli olmayanın, din dâhil, herhangi bir şeyden dolayı sorumlu tutulması düşünülemez. Nitekim akli olmayan hiçbir canlı veya cansız varlık, sorumlu olmadığından

64 Bkz. Afganî, *Maddecilîge Reddiye*, s. 66 - 67.

65 Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık ile ilgili Afganî'nin görüşleri için bkz. Esen, *Afganî: Kelâmî ve Felsefî Görüşleri*, s. 179 -181.

66 Daha geniş bilgi için bkz. Afganî, *Maddecilere Reddiye*, s. 66 -77. Afganî'nin din ile ilgili görüşleri için ayrıca bkz. Afganî-Abduh, *'Urvetu'l-Vüskâ*, s. 88-89.

dolayı, herhangi bir yükümlülüğe tâbi tutulmadığı halde, kendi aklı ve özgür iradesiyle emanetin sorumluluğunu yüklenen ve bu yüzden de yaptıklarından dolayı sorumlu tutulan yegâne varlık, akıl sahibi varlık olan insandır. Afgani'ye göre akıl, sadece insanın özgürlük ve yükümlülüğün bir sebebi değil, aynı zamanda o, bilgiye götüren ve doğal kanunların keşfini de sağlayan bir vasıta'dır. Çünkü Afgani'ye göre bilgi, sebepler silsilesiyle elde edilen bilgidir ve eğer ömrü kısa olmasaydı insan, pek çok şeyi daha bilébilirdi.⁶⁷

Afgani'ye göre nakil, yani işitmeye dayalı bir bilgi, akıl, yani kıyasa dayalı bir bilgi ile çatışır, bu durumda muhakkak bu ikisinden birisinde sapma vardır. Çünkü bunlardan, yani akıl ve nakilden herhangi biri, diğerini menetmez. Nakilde herhangi bir tahrifin olabilirliliği caiz olsa bile, aklın sapması caiz olmaz. Bu yüzdendir ki akıl, naklin esasıdır. Aynı zamanda ona göre sahih, yani doğru bilgi, nesebi sahih olan bilgidir.⁶⁸

Kur'an, İman-Eylem, Mezhep ve Mezhepler ile İctihat Üzerine Kısaca Düşünceleri

Kur'an

Afgani'ye göre özetle Kur'an, tevhidi Allah inancının bir zirvesidir. Kur'an, insanları, birer hikmet gözeticileri olan peygamberlere itaate çağırır. Cehalet ve hurafeleri kınar⁶⁹ bilgi ve hikmeti ise över⁷⁰. Dolayısıyla Kur'an'ın öğretileri, cahili âdetlerin, geleneklerin en şiddetlisini yaşamış olan cahiliyye dönemi Araplarının hayatını temelinden, kökünden değiştirmiş; böylece Kur'an vasıtasıyla İslâm ile şereflenen Arap milleti, onun sayesinde kısa bir müddet içinde bilim, felsefe, sanat, ticaret ve siyasal alanda hızla yükselerek, tarihte adı sayılır güçlü, kuvvetli devletler ve insanlığa rehberlik edecek düzeyde önemli medeniyetler kurmuşlardır. İlim ve hikmet kaynağı olan Kur'an'ın onlara bahşettiği öğretilerle Araplar bir zamanlar dünyaya önderlik eder hale gelmişlerdir. Böylece Kur'an, tek başına ilk dönem Müslümanlarına mükemmel bir rehberlik etmiştir. Esasen Kur'an, onun gerçek mesajlarından uzaklaşan Müslümanların onu iyi anlamaları ile bugün de mükemmel bir rehber olabilir.⁷¹

Kur'an, beşer kültürünün en yüksek formunu temsil eden ve mutluluğa götüren yolu gösteren ilâhî bir rehber kitaptır. O, bütün ilâhî gerçek dinlerin

67 Daha geniş bilgi için bkz. Afgani, *Hâtrât*, 11- 12, 191-195, 336, 343, 387, 394-395.

68 Geniş bilgi için bkz. Afgani, *Hâtrât*, 329, 369, 383, 387, 389 -390.

69 Cehaleti yeren ayetler için bkz. Bakara, 2/67, 273; Âl-i İmrân, 3/154; Nisâ, 4/17; Mâide, 5/50.

70 Bkz. Bakara, 2/269; Nisâ, 4/113; Mâide, 5/110.

71 Daha geniş bilgi için bkz. Mağribî, Abdulkadir, *Cemâleddin el-Efgânî*, Kahire 1948, s. 57-59; Anwar, Muazzam, *Jamâl al-Din al-Afqhânî*, New Delhi 1984, s. 8-9.

en güzel öğretilerinin bir zirvesidir. Kur'an'ın, İslâm'ın son din olduğunun kesin bir delilini teşkil etmesinin nedeni de, işte onun bu zirve özelliğidir.⁷²

Afgani'ye göre dini anlamak için Kur'an'a dönmeli ve onu doğru dürüst anlamaya çalışmalıdır⁷³. Bunun için de yeni ve taze Kur'an tefsirlerine ihtiyaç vardır. Çünkü ona göre, değişen sosyal yapı ve kültürel ortam göz önüne alındığında, kendi dönemindeki tefsirler, Müslümanlara yeterince faydalı olamamaktadır. Bu nedenle ona göre yapılması gereken, sosyoloji ve antropolojinin ilkelerinin de göz önüne alındığı, bunun yanında iki cihan mutluluğu kazandıracak vasıtaların da göz ardı edilmediği rasyonel tefsirlerdir.⁷⁴

İman-Eylem İlişkisi

İmanın körü körüne taklitten uzak olması gerektiğini belirten Afgani'ye göre iman, aynı zamanda sağlam bir iman olması açısından da şüphelerden uzak olmalı, zanlara dayanmamalıdır. Çünkü zanna tâbi olanlar ile başkalarını körü körüne taklide yeltenenlerin akılları, algılamaya alıştıkları noktadan öteye geçemedikleri gibi, böyleleri tefekkür ve düşünce yolunu da seçemezler, iyiyi kötüden ayırt da edemezler. İslâm Dini de zaten kesin delille dayanmadan inananları eleştirip azarlamakta, zanna tâbi olanları şiddetle uyarılmaktadır. Akla hitap eden bir din olan İslâm, dinî esasların delille dayandırılmasını ister. İman akla önem verir; çünkü akıl, imanın doğuş yeridir. Ona göre akla yüz çeviren kişi imana sırt çevirmiş demektir.⁷⁵

Afgani'ye göre insanın kalbine yerleşen imanın, insan davranışlarını belirleme konusunda oldukça büyük bir etkisi vardır.⁷⁶ Çünkü sâlih, yani doğru ve maslahata uygun ameller, ancak sahih, yani doğru bir imandan doğduğu gibi⁷⁷ aksine bozuk bir inançtan da doğru ve uygun olmayan birtakım ameller tezahür eder. Aynı şekilde dindeki birtakım tahriflerin de yanlış eylemler doğuracağı ortadadır. Buna göre iman ile eylem arasında sıkı bir bağ olduğu; her türlü eylemin temel dayanağının doğru veyâ yanlış bir inanca dayandığı ortadadır. Dolayısıyla bu sıkı ilişki içerisinde doğru bir şekilde yorumlanıp algılanan sahih inançların, doğru ve güzel insanî eylemleri de beraberine getireceği ortada iken; aksine, doğru olmayan inançların ise uygun olmayan birtakım eylemleri doğuracağı da açıktır.⁷⁸

72 Muhallâfî, Şeyh Muhammed, *Guftâr-i Khush-i Yâr Qulî*, Tehran 1327, s. 59.

73 Bkz. Mağribî, *age.*, s. 96.

74 Tefsir anlayışı ile ilgili bkz. Anwar, *age.*, s. 10-11. Ayrıca bkz. Chârdihî, *Zindaqâni wa Falsafa-i İjtimâ'i wa Siyâsi-i Sayyid Jamâl al-Dîn*, Tehran 1334, s. 123.

75 Geniş bilgi için bkz. Afgani; *Maddecilere Reddiye*, s. 72-74.

76 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Afgani - Abduh, *'Urvetu'l-Vüskâ*, (çev. İ. Aydın), Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 161-162; Afgani, Cemaleddin, *Kazâ ve Kader*, (haz. Muhammed Fuad Minkâre, Türkçe çev. M. Esen), Menâr, Mısır t.y., s. 5.

77 Afgani, *Kaza ve Kader*, s. 5; *'Urvetu'l-Vüskâ*, s. 216.

78 Afgani, *Kaza ve Kader*, s. 5.

Mezhep ve Mezheplere Bakışı

Afganî, her ne kadar Sünnî-Hanefî⁷⁹ mezhebine göre dinî görevlerini yerine getiren Müslüman bir aydın ise de onun, özellikle kelâmî, yani inanç hususlarında herhangi bir mezhebe meyilli olmadığı gözlenmektedir. Nitekim onun en yakınında bulunan güzide öğrencisi Muhammed Abduh, Afganî'nin kelâm mezhebinin, bizim bildiğimiz dar manada bir mezhep olmadığını; onun inanç bakımından mezhebinin, İslâm mezhebi olduğunu belirtirken, bu arada görüş ve düşüncelerinde bir mukallit olmadığını da önemle vurgulamaktadır. Ancak Abduh, bu bilgileri dile getirdikten sonra hocası Afganî'nin fikhî bakımdan mezhebinin "Hanefî-Hanîfî" olduğunu da ayrıca belirtmektedir.⁸⁰

Afganî, Sünnî-Şîî ayırımından bahsettiği "Hâtrât"ında, Müslümanların cehaleti ve kralların bitmek bilmeyen tamahları sonucu sonradan ortaya çıkan tefrikalara düşmenin anlamsızlığını, tarihî birtakım bilgilere dayalı olarak verdikten sonra, Sünnîlik-Şîîlik üzerine özetle şu düşüncelerini dile getirmeye çalışmaktadır:

"Eğer bugün, Ehl-i Sünnet bir araya gelip, Şîâ'nın görüşüne uyararak, Hz. Ebûbekir'den önce Hz. Ali'nin hilafete gelmesinin daha doğru olduğunu onaylayıp da bunu teslim etmiş olsalardı, bununla Arap olmayanlar yükselip ilerlemiş mi olacaktı? (...) Ya da Şîa, İmam Ali'den önce Hz. Ebûbekir bihakken hilafete gelmiştir, şeklindeki Sünnî görüşü benimseseydi, bu durum, Sünnîleri daha mı ileri götürürdü?"⁸¹

Afganî, söz konusu düşüncelerini dile getirip Müslümanları birlik ve beraberlik içinde olmaları yönünde uyardıktan sonra konuyu *efdâliyet* meselesine getirerek şu düşüncelerle bu husustaki tartışmasına son noktayı koymuştur:

"Birini diğere tercih etme (*tafdîl*) davası bu kadar nesiller geçtikten sonra da eğer araştırma konusu olmayı hak ediyor olsaydı, bu meselenin çözümü için şunu söylemek yeterli olurdu: Raşit halifelerden ömrü en kısa olanı (Hz.Ebûbekir), ömrü en uzun olandan (Hz.Ali) önce hilafet makamına gelmiştir! Eğer Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafete Hz.Ali gelmiş olsaydı, bu durumda elbette Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman vefat etmiş olurlar ve böylece bunların (Allah hepsinden razı olsun!) İslâm'a ve Müslümanlara herhangi bir hizmeti bu kadar kolay ve bol olmazdı..."⁸²

Yukarıda özetleyerek verdiğimiz görüşleriyle mezheplerüstü bir düşünce yapısına sahip olduğunu açıkça gördüğümüz Afganî, "mezhebi, görüşü, bizim mezhep ve görüşümüze uymuyor" diyerek soyut bir dava uğruna bazı İslâm düşünürlerini, felsefecilerini tekfir etmeye kalkışanları da eleştirmektedir.⁸³

79 Bu konuda onun çağdaşı ve yakın arkadaşı olan Blunt'un Afganî ile tesbitleri için bkz. Blunt, *Secret History of the Occupation of Egypt*, s. 101-102. Ayrıca bkz. Mağribî, *Cemâleddin el-Efgânî*, s. 80; Smith, *Islam in Modern History*, s. 48.

80 Ammâra, Muhammed, *el-A'mâlu'l-Kâmile li'l-İmâm Muhammed Abduh*, Beyrut 1979, II/351.

81 Afganî, *Hâtrât*, s. 168-169.

82 Afganî, *Hâtrât*, s. 169.

83 Afganî, Cemaleddin, *et-Ta'likât 'alâ Şerhi'd-Devvânî li'l-Akâid'i'l-'Adüdiyye (el-A'mâlu'l-Kâmile içinde)*, ta'lik: 81.

Görülüyor ki Afganî, hangi kelâmî mezhep ve felsefî düşünceden olursa olsun Allah ve Rasûlüne inanan her Müslümanın, ayırım yapmadan hepsini tek bir mezhebin, İslâm mezhebinin evlatları olarak görmektedir⁸⁴. Kendisini mezheplerüstü gören⁸⁵ Afganî, Şîî-Sünnî vs. hiçbir mezhep ayırımı gözetmeden her tür mezhep taassubunu eleştirmiş; mezhepleri din haline getirerek insanlar arasında tefrika ve nifak sokanları, Müslümanların gücüne ve birliğine zarar vermesi itibarıyla hiç de hoş karşılamamıştır.⁸⁶

İctihad Meselesine Bakışı

Afganî'ye göre eskiyi taklid ederek, zamanın değişen şartlarına çare bulunamaz. Dolayısıyla İslâm'ın hayatiyetini sürdürülebilmesi için ictihada ihtiyaç vardır. Çünkü her dönemin kendine özgü koşulları vardır. Bu nedenle değişen sosyal, ekonomik vs. şartlara göre yeni birtakım ictihadlara gidilmesi bazen kaçınılmaz olur. Nitekim daha önceki müctehid imamların ictheadları da esasen bu değişen şartlara istinaden doğmuştur. Ancak, her şeye rağmen dinin esaslarında icthead olmaz. İctihadlar furuata ilişkin meselelerde söz konusu edilebilir.⁸⁷

Afganî, icthead kapısını kapatmanın kimsenin yetkisinde olmadığı gibi, esasen hiçbir müctehid âlimin de böyle bir şey demediğini⁸⁸ özellikle vurgular ve netice itibarıyla icthead kapısının kapalı olduğu görüşünü de oldukça anlamsız bulur.

NOT: Afganî'nin dinin en temel konularından olan *tevhid*, *nübüvvet*, *kaza ve kader* gibi kelâmî meseleler ile bilim, felsefe ve İslâm üzerine onun Renan'la yaptığı felsefî tartışmalar hakkındaki görüş ve düşüncelerini, bu hususlarda irdelenen görüşlerin oldukça genişliği ve buradaki bu kısa çalışma içinde o meseleleri yeterince işlemenin imkânsızlığı nedeniyle burada veremiyoruz. Ancak kitap çalışmamızda⁸⁹ bu konular yeterince işlenmiştir.

84 Bkz. Ammâra, Muhammed, *Cemâleddin el-Efgânî*, Dâru'l-Müstakbeli'l-Arabî, Kahire 1984, s. 39.

85 Bkz. Afganî, Cemaleddin, *Hâtrâtu Cemâleddin el-Afgânî*. (neşr. Muhammed Bâşâ el-Mahzûmî), Dâru'l-Hakîka, Beyrut 1980, s. 168-170.

86 Mezheplere bakışı konusunda geniş bilgi için bkz. Esen, *Afganî Kelâmî ve Felsefî Görüşleri*, s. 75-86.

87 Daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Emin, *Zu'amâu'l-İslâm*, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısıriyye, Kahire 1979, s. 121. Ayrıca bkz. Afganî, *Hâtrât*, s. 111-112; Anwar, *Jamâl al-Dîn el-Afşhânî*, s. 15-16.

88 Ahmed Emin, *age.*, s. 121.

89 Bkz. Esen, Muammer, *Afganî Kelâmî ve Felsefî Görüşleri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2006.